

Melita Švob i Karmen Brčić

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno 14. 4. 1985.

POVRATAK MIGRANTICA

SAŽETAK

Autorice u ovom članku daju djelomične rezultate anketiranja provedenog među migranticama-radnicama koje su se vratile iz inozemstva i čekaju posao pri SIZ-ovima za zapošljavanje. Prikupljena evidencija indicira ukupno nepovoljniji društveno ekonomski status migrantica u odnosu na migrante. Pokazuje se da nema znatnijeg pomaka u kvalifikacionoj spremi žena povratnica, koje su osposobljene za niže kvalificirane i manje cijenjene poslove. Utvrđena je, također opasnost razdvajanja obitelji u povratnim procesima, posebno zbog poteškoća zapošljavanja.

Poslije drugoga svjetskog rata u evropskim radnim migracijama sve je veći udio žena, tako da već sedamdesetih godina čine oko trećinu migrantske populacije (samo u pet glavnih zemalja imigracije: Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj, Švicarskoj i Švedskoj bilo je oko 4 milijuna žena). Udio žena u migrantskoj populaciji povećan je u 20 godina (1960—1980) za 15%, te je realno očekivati da će ubuduće žene činiti najveći dio migrantske populacije.¹

Na migrantice, osobito sedamdesetih godina, gledano je kao na pasivne pratilje muškaraca zbog tada još dominantne muške uloge u migracijama, iako je već 1971. broj žena na 100 muškaraca bio u Austriji 65, u Francuskoj 67, u Njemačkoj 77, Švicarskoj 87, a u Švedskoj čak 91.²

Sve veća stopa zapošljavanja migrantica skrenula je pažnju s njihove obiteljske i roditeljske uloge na ekonomsku i radnu. Pri tome se često zaboravljalo da je žena i dalje ostala nezamjenjiv činilac u obitelji i odgoju djece i da su te uloge nedjeljiv dio njezina života.

Istraživanja o migranticama u zemljama imigracije najčešće su polazila od pretpostavke da su one, dolaskom u novu sredinu, imale prilike promijeniti svoj tradicionalni način života u moderni. Za faktor emancipacije uzimalo se zapošljavanje, prihvaćanje kontracepcije i promjene u njezinoj produktivnoj i reproduktivnoj ulozi (Hess-Buecher 1976, Hoffman-Novotny 1976, Levi 1977, Abadan 1977, Lebon 1979 i drugi). Prihvaćanjem tih promjena položaj migrantica, mislilo se, automatski će se izjednačiti s položajem žena u zemljama primitka.

¹ Analiza sekretarijata OECD-a, sastanak 12-14. III 1984. u Parizu.

² Population studies No 12, Council of Europe, Strasbourg, 1984.

Pri tome su se zanemarile specifičnosti ekonomskog položaja migrantica, vezanog za tržište rada i klasno društvo tih zemalja.

Migrantice se poglavito zapošljavaju u niskoakumulativne sektore privrede, u kojima zauzimaju najteža i najlošije plaćena radna mjesta, često rizična po zdravlje — zapravo ona što su ih napustili radnici domaće populacije. One su izložene »četverostrukoj diskriminaciji«: kao žene, kao radnice, kao migrantice i zbog toga što prihvaćaju takav status (Morokvašić, 1984). Dakako da se sve migrantice tretiraju na isti način, bez obzira na njihovo različito porijeklo i iskustvo. Jugoslavenske žene obilježuje visok udio u migraciji,³ relativno viša edukacija i visok stupanj emancipacije, veća stopa zaposlenosti, bliska povezanost s domovinom, a osim toga i mlađe su od drugih migrantica. To dakako ne znači da među jugoslavenskim migranticama nema razlike po svim tim obilježjima, od edukacije do zaposlenosti.

Produženje boravka u inozemstvu i smanjenje povratnih tokova te spajanje obitelji za mnoge istraživače dokaz su uspješne integracije, zadovoljstva životom izvan domovine i spremnošću da trajno ostanu. Tako gledano, migracijski ciklus ne bi završio u zemljama porijekla nego ostanom — stvaranjem evropskog iseljeničtva. Pri tome zemlje primitka selektivno nastoje zadržati migrante koji odgovaraju njihovim potrebama, koji su se integrirali i čija su se djeca asimilirala, a različitim mjerama nastoje ubrzati povratak ostalih. Ekonomske krize pogađaju najprije strane radnike, osobito žene, ali pogađaju i zemlje njihova porijekla, pa je zapošljavanje povratnika, osobito žena, sve teže.⁴

Istraživanja žena-povratnica bilo je malo, a ona koja su provedena uglavnom su tretirala ekonomski aspekt migracije. Malo se pažnje obratilo istraživanjima njihove stručne promocije i afirmacije, obiteljskom životu, zdravlju i čimbenicima koji pokazuju promjene u kvaliteti njihova života.

Zadatak ovog istraživanja bio je u prvome redu uočiti probleme zapošljavanja žena koje se vraćaju s privremenog rada u inozemstvu. Usput smo željeli analizirati motive migracije i motive povratka, ali i uvjete rada i života u inozemstvu koji su utjecali na promjene u profesionalnom i obiteljskom životu migrantica. Tako je uzorak ankete bio relativno mali i nereprezentativan, jer su njome obuhvaćene samo žene koje čekaju na posao pri SIZ-ovima za zapošljavanje,⁵ on nam je ipak omogućio stanovit uvid u položaj migrantskih žena u inozemstvu i ovdje u Jugoslaviji nakon povratka, odnosno u kojoj je mjeri boravak u inozemstvu utjecao na mogućnosti zapošljavanja u domovini. U tome nam ovo istraživanje može poslužiti kao orijentacijsko polazište za daljnja, produbljena istraživanja migrantica.

Metoda rada

Istraživanje je rađeno metodom anketnog upitnika od 41 pitanja zatvorenog tipa. Uzorak je izabran na osnovi podataka o broju žena koje su čekale u SIZ-ovima za zapošljavanje na dan 31. XII 1982. Planiran je uzorak od 15% evidentiranih žena povratnica, a ostvaren je uzorak od 12%. Anketiranje je provedeno u prostorijama SIZ-ova za zapošljavanje prilikom redovitog (mjesečnog)

³ Godine 1971 — 31,4%; godine 1981 — 35,1% prema popisu stanovništva za te godine.

⁴ I u Jugoslaviji nezaposlenost raste, a veći je i udio žena među njima: 1982 — 57,1% žena, 1983 — 56,9%.

⁵ Prema popisu stanovništva 1981. iz inozemstva vraćalo se 282.869 radnika, od toga 72.795 ili 27,5% žena, no to je znatno manje od stvarnog broja povratnika, koji se procjenjuje na oko 800.000.

javljanja nezaposlenih, a proveli su ga službenici SIZ-ova. Anketni upitnik koncipiran je u Centru za istraživanje migracija i narodnosti u Zagrebu u suradnji s Konferencijom žena, Koordinacionim odborom za pitanja jugoslavenskih građana na privremenom radu u inozemstvu i Savezom SIZ-ova za zapošljavanje Hrvatske. Konceptcija upitnika bila je prilagođena zahtjevima suradnika.

Osim u SR Hrvatskoj (273 žena), anketa je provedena i u SR Bosni i Hercegovini (95 žena), SR Makedoniji (31), SR Sloveniji (22) i SAP Vojvodini (89), ali u ovome radu prikazat ćemo samo rezultate ankete iz SR Hrvatske.

Pri sastavljanju upitnika polazili smo u prvome redu od podataka o zapošljavanju povratnica što smo ih dobili u istraživanjima četiri prethodne godine (od 1979 do 1982). U tom se razdoblju prijavilo SIZ-ovima za zapošljavanje ukupno 55.329 radnika povratnika, od kojih je 14.155 ili 25,6% bilo žena. Od ukupnog broja povratnika zaposlilo se 41,1%, ali kako se žene teže zapošljavaju od muškaraca, zaposlilo se svega 5.151 žena ili 22,7%. Među povratnicama koje su se prijavile SIZ-ovima bilo je 35,7% nekvalificiranih radnica, a od njih zaposlilo se samo 23,7%. Stručna sprema i mogućnosti usavršavanja u inozemstvu bile su stoga dominantna pitanja u anketnom upitniku.

Anketni upitnici i rezultati istraživanja obrađeni su u Centru za istraživanje migracija i narodnosti u Zagrebu.

Rezultati

Rezultati istraživanja sumirani su po tematskim cjelinama.

Odlazak u inozemstvo

Već u dosadašnjim istraživanjima jugoslavenskih migrantica pokazalo se da su ekonomski motivi bili dominantni u odluci o odlasku na privremeni rad u inozemstvo. Nakon promjene u politici zemalja imigracije 1973/74, koja je ograničila ulazak novih radnika ali dopustila ulazak članovima obitelji (žena i djece), migracije su pretežno imale karakter spajanja obitelji.⁶ No odlazak je još uvijek motiviran ekonomskim razlozima — veliki se broj žena — članova migrantskih obitelji naknadno zaposlio ali pod mnogo težim uvjetima zbog restrikcija u zapošljavanju. Rezultati i ove ankete potvrđuju da su osnovni *motivi odlaska* u inozemstvo bili ekonomske prirode (52,3% anketiranih), a samo je 19,9% anketiranih žena otišlo da se priključi obitelji. Nezaposlenost prije odlaska u inozemstvo bio je također važan činičlac u odluci o migracijama (24,2% anketiranih).

I podatak o *vremenu odlaska u inozemstvo* posredno pokazuje ekonomske razloge migracija: anketirane žene migrirale su u vrijeme najintenzivnijih evropskih migracija sedamdesetih godina. Tako je oko 40% anketiranih žena migriralo prije 1970, a preko 55% od 1970. do 1974. Samo 4,4% anketiranih migriralo je nakon 1974.

Žene u inozemstvo migrirale su *mlade*: 26% anketiranih bilo je pri odlasku mlađe od 20 godina, 35,8% bilo je u dobi 20—24 godine, 14,7% u dobi 25—29 godina, a 12,1% u dobi 30—34 godine.

⁶ 70% današnjih ulazaka u zemlje rada po osnovi je »spajanja obitelji a 65 — 75% prvih dozvola za rad stranaca otpao je na one koji su već boravili u zemljama imigracije (članovi obitelji).

Stoga je i razumljivo da je većina migrantica bila *bez radnog iskustva*. Prema anketi samo je 26,3% žena prije odlaska bilo zaposlena u društvenom sektoru, a ostale su bile domaćice (32,5%), poljoprivrednice na vlastitoj zemlji (11%), nezaposlene (prijavljene SIZ-u, 12,1%), a isto toliko bilo je učenica i studentica.

Od anketiranih tek je svaka treća bila zaposlena u inozemstvu posredovanjem SIZ-ova za zapošljavanje, a ni te ni druge nisu bile pripremljene za rad niti informirane o njemu, pa su se zapošljavale prema časovitim potrebama na tržištu rada, koje ih je kanaliziralo na najlošija i najslabije plaćena radna mjesta bez perspektive za napredovanje i usavršavanje.

Stručna sprema radnica prilikom odlaska bila je niska što je, uostalom, karakteristika svih poslijeratnih radnih migracija u Evropi. Prema podacima popisa 1971. samo osnovnu školu ili još nižu školsku spremu imalo je 82,4% migrantica (od ukupno otišlih), a i anketa posredno potvrđuje te podatke, jer bilježi 65% anketiranih bez kvalifikacije i 12,6% polukvalificiranih ili s nižom stručnom spremom. Tek je svaka deseta žena bila kvalificirana ili visokokvalificirana radnica ili sa srednjom školom. Kvalifikacijska struktura migrantica nije se promijenila u toku boravka, ili barem nije bitno, pa anketa pokazuje da je među povratnicama još uvijek visok postotak nekvalificiranih (62,7%) i s nižom stručnom spremom ili polukvalificiranih (13,9%). Visokokvalificiranih, kvalificiranih i sa srednjom stručnom spremom vratilo se 20%, a fakultetski obrazovanih migrantica (visoke i više škole) samo 2,5%.

No posljednjih se godina kvalifikacijska struktura migrantica u prosjeku popravila. Nove migrantice koje odlaze kao članovi obitelji imaju bolje školovanje jer je opća razina naobrazbe u zemlji porijekla viša, a viša je i naobrazba »druge generacije« migrantica koje su se školovale u inozemstvu.

Boravak u inozemstvu

Većina anketiranih radnica vratila se iz SR Njemačke (82,9% a neznatno njih iz Austrije (7,2%) i Švicarske (3,6%).

Dužina boravka u inozemstvu bila je najčešće 12—15 godina (43,2) i 9—11 godina (33,3), oko 9% bilo je onih koji su u inozemstvu boravili 15 godina i više, a isto toliko bilo je onih s boravkom 6—8 godina.

S obzirom da je većina žena bila prije odlaska u inozemstvo mlada i nezaposlena, to je dužina boravka u inozemstvu uglavnom i njihov ukupan radni staž, a on nije dovoljan za ostvarivanje prava na mirovinu. Prema tome, ukoliko se žene koje se vraćaju s privremenog rada u inozemstvu ne zaposle u Jugoslaviji, vrijeme rada u inozemstvu predstavlja samo njihov privremeni posao, koji im je, istina pomogao u podizanju svoga i obiteljskog standarda, ali ih nije stvarno učinio ekonomski nezavisnima.

U inozemstvu svaka je druga radnica radila u industriji, a svaka četvrta u ugostiteljstvu, turizmu, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, te njihovo iskustvo u radu, bez obzira na nedostatak formalnih kvalifikacija, može poslužiti i prilikom zapošljavanja nakon povratka u Jugoslaviju.

Anketirane povratnice u inozemstvu radile su uglavnom na pomoćnim poslovima (59,4%) ali ih je oko 19% radilo na stručnim poslovima (isto toliko radile su teške fizičke poslove). Samo 1,1% imalo je odgovorne poslove. Trećina žena (37,7%) nije mijenjala posao u inozemstvu u toku boravka, a četvrtina (25,6%) promijenila ga je dva puta. To dokazuje da su bile dobre radnice i zadovoljavale radne, često teške i zahtjevne zadatke. Gotovo polovina radila je u

dvije smjene (44,3%), u tri smjene 7%, a više od 46 sati na tjedan radila je čak trećina anketiranih žena (33,3%).

Mogućnosti za dokvalifikaciju, prekvalifikaciju i općenito usavršavanja migrantica u inozemstvu znatno se razlikuju za muškarce i žene, već prema poslovima i granama u kojima su se zapošljavali ali ovisno i odnosom prema ženskoj radnoj snazi. Migrantice su, rekosmo, prihvaćale poslove na najnižoj ljestvici zanimanja i plaćanja; one su ne samo na tim mjestima zamijenile domaće žene i omogućile njihovu promociju, nego su prihvaćale i najniže muške poslove. Upravo je za migrante karakteristično da za njih nema oštre podjele na »ženska« i »muška« zanimanja, kao za domaću populaciju.

Samo se 8,4 anketiranih žena doškolovalo u inozemstvu, i to najčešće za internu kvalifikaciju (47,9%). Od tih 8,3% višu kvalifikaciju dobilo je 30,4%. Tečajevne su organizirale strane tvrtke (pohađalo ih je 52,2% migrantica), strane obrazovne ustanove (30,5%), a ponekad i jugoslavenske obrazovne ustanove u inozemstvu (13%). S obzirom na male promjene u kvalifikacijskoj strukturi očito se radilo o doškolovanju nekvalificiranih radnica ili onih koje su bile bez školske spreme. Tečajevne (doškolovanja) pohađale su 6 mjeseci (52,6%) ili godinu dana (39,1%), a jedna četvrtina migrantica (26,1%) sama je plaćala svoje školovanje.

Ovi podaci potvrđuju da je nužno, i u interesu rada u inozemstvu i u interesu zapošljavanja nakon povratka u Jugoslaviju, posvetiti više pažnje dobivaju formalnih kvalifikacija i doškolovanju i prekvalifikaciji radnica.

S obzirom da ima vrlo malo podataka o školovanju radnika i radnica u inozemstvu, ovi rezultati, iako na malom uzorku, mogu nas ipak upozoriti da je problem potrebno dalje istraživati i rješavati. Mogućnosti za to sigurno postoje, jer je većina žena dobro naučila jezik zemlje rada (samo 20,9% anketiranih naučilo je najnužnije). Možda bi veće angažiranje u sindikatima moglo pridonijeti i rješavanju problema kvalificiranja (samo 23,5% anketiranih žena bilo je član sindikata, 7,3% klubova, a 6,2% sindikata i nekog kluba).

Sa ženama je u najvećem broju slučajeva boravila obitelj: bračni drug (46,8%), djeca (21,9%) i cijela obitelj (19,9%), a samo 6,6% anketiranih bile su same.

Podatke o obitelji anketiranih žena u inozemstvu iznosimo zbog toga da bismo naglasili dodatno opterećenje migrantica obiteljskim dužnostima, što se odražavalo i na njihovu radnu mobilnost i mogućnost (odnosno nemogućnost) korištenja slobodnog vremena za stručno osposobljavanje.

Iako je 60,1% anketiranih bilo prije odlaska u inozemstvo udano (36,6% neudano, 1,8% rastavljeno i 1,1% udovica), većina (58%) nije imala djecu. Rođeno je 145 djece prije odlaska u inozemstvo, ali su u vrijeme najintenzivnijih radnih migracija djeca ostajala u zemljama porijekla,⁷ a također se i dio djece rođene u inozemstvu u to vrijeme slao u domovinu članovima obitelji. Ta su se djeca kasnije, nakon promjene politike zemalja imigracije, priključila roditeljima u inozemstvu (druga generacija), a veliki broj djece rođen u tim zemljama živi s roditeljima (treća generacija).⁸ Od 229 žena u ovom anketiranju koje su imale djecu, 197 djece rođeno je u inozemstvu.

⁷ Prema istraživanju u školama SR Hrvatske školske godine 1972/73 oko 10% svih učenika (73.495) imalo je jedno ili oba roditelja u inozemstvu.

⁸ Među uzdržanim članovima obitelji koji se nalaze s radnicima u inozemstvu najviše je djece mlađe od 14 godina (58.711 ili 70,3%). Djece do 7 godina ima 23.535, 7—14 godina 17.824, a mlađezi stare 15—27 godina ima 27.258. Ima samo 7.763 omladinaca koji ne rade, te među uzdržanim članovima obitelji čine 13,2%. Ženska djeca starija od 15 godina čine svega 18% uzdržanih članova obitelji (10.609).

Žene su u inozemstvu svoje slobodno vrijeme pretežno trošile na kućanske poslove i odgoj djece (samo 12,5% radilo je dodatne plaćene poslove). Vrlo malo žena (0,8%) usavršavalo se u slobodno vrijeme ili bavilo sportom (1,6%). Slobodno vrijeme nakon završetka radnih i obiteljskih dužnosti provodile su posjećujući prijatelje te uz radio i televiziju.

Prema ovom istraživanju, kao i prema nekim drugim istraživanjima migrantica, radni dan žena znatno je duži od radnog dana muškaraca; one imaju mnogo veće obveze i slabiju kvalitetu življenja što se odrazilo i na njihovu iscrpljenost, psihičku napetost i loše zdravstveno stanje, verificirano liječničkim nalazima, pri čemu dominiraju oštećenja lokomotornih sistema i kombinirana tjelesna oštećenja, a znatan je i broj ozljeda na poslu.

S obzirom da se radi o relativno kratkom boravku i radu u inozemstvu kao i o tome da su se žene vratile još relativno mlade (33,3% anketiranih stare su 30—34 godine, a 28,2% 35—39 god. na), to će se posljedice teških uvjeta rada i života odraziti i poslije na njihovo zdravlje i sposobnost za rad.

Povratak iz inozemstva

Glavni motivi za povratak anketiranih migrantica iz inozemstva bili su gubitak posla (19,0%), povratak obitelji (16,8%) i školovanje djece u domovini (31,2%). Oko 6% anketiranih vratilo se zbog bolesti. Među povratnicima ima 4,8% rastavljenih i 2,6% udovica.

Samo 20% izjavilo je da je u inozemstvu postiglo ono što je željelo, 17,9% potpuno je zadovoljno, a 15,8% nije zadovoljno jer je više očekivalo.

Većina žena (65,2%) smatra da im se život odlaskom u inozemstvo promijenio nabolje; ostao je isti kao i prije odlaska u inozemstvo po mišljenju 29,3% anketiranih povratnica, a lošiji je u 5,5%. Pod promjenom nabolje podrazumijevaju se materijalna dobra (veći standard 33,2%, kupnja nekretnina 27,4%, uštedevina 22,1%, itd.), a promjene zbog boljeg obrazovanja iskazalo je samo 7,6% anketiranih. Među uzrocima za promjenu na lošije dominiraju gubitak zdravlja (46,6%) i obiteljski problemi (40,0%).

Među probleme zapošljavanja povratnica treba spomenuti i obiteljske obveze koje im smanjuju profesionalnu mobilnost. To je pogotovu važno ako se ne vraća cijela obitelj (sa 29,7% anketiranih povratnica vratila se cijela obitelj, a sa 25,3% bračni drug). Upravo poteškoće u zapošljavanju povratnika mogu dovesti do ponovnog razdvajanja obitelji, sa svim reperkusijama, kao što se zbilo u početnom procesu migracije.

Zaključak

Anketiranje je provedeno među migranticama-radnicama koje su se vratile iz inozemstva i čekaju posao pri SIZ-ovima za zapošljavanje. Obuhvaćeno ih je samo 12%. Iako se rezultati ove ankete ne mogu primijeniti na sve povratnice, a niti na uvjete rada i života svih migrantica, oni su ipak indikativni, jer potvrđuju mnoge već poznate činjenice o njihovom radu i životu. Nove spoznaje na koje istraživanje upozorava odnose se na usavršavanje i prekvalifikaciju žena kojima je mnogo teže nego muškarcima, bez obzira na dugogodišnji rad u inozemstvu i iskustvo, stručna sprema migrantica ostala je uglavnom ista kao pri odlasku, one su osposobljene samo za poslove koje su radile i nemaju nikakvih formalnih kvalifikacija. Tako diskriminiranima smanjena je mogućnost zapošljavanja i u inozemstvu i pri povratku u Jugoslaviju. Stoga rezultati ove

ankete mogu utjecati na donošenje mjera i programa za stručno osposobljavanje povratnica i time stvoriti mogućnosti za njihovo brže zapošljavanje.

Rezultati ankete obratili su pažnju i na ulogu obitelji u migracijskim tokovima, osobito pri povratku. Postoji opasnost da se zbog djelomično riješenog ili neriješenog zapošljavanja obaju roditelja, obitelj ponovno razdvoji, te da jedno od njih ostane u inozemstvu.

Najmanje su dosad istraživane zdravstvene posljedice teškog rada i života u inozemstvu, koje postaju sve izrazitije što se boravak u inozemstvu produžuje. Relativno visoki postotak zdravstvenog oštećenja koji se već manifestirao upozorava da i ovom aspektu migracija treba posvetiti dužnu pažnju.

Iako gotovo polovica žena evidentiranih na SIZ-ovima čeka na posao manje od godine dana a jedna trećina dulje od dvije godine, vjerujemo da se dio žena, osobito onih iz ruralnih područja, nakon nekoliko godina prestao javljati SIZ-u i da je tako skrutin s evidencije.

Povratnike koje čekaju posao pri SIZ-ovima za zapošljavanje spremne su raditi sve, prihvatiti bilo kakav posao, pa čak i onaj koji je izvan njihova zanimanja i na nižem stupnju kvalifikacija. Osnovni je činilac koji otežava zapošljavanje objektivni: suficitarna zanimanja, pomanjkanje radnih mjesta za žene, prostorna imobilnost te obiteljski i zdravstveni razlozi.

LITERATURA

- Abadan-Unat, N.: »Implications of Migration on Emancipation and Pseudoemancipation of Turkish Women«, *International Migration Review* broj 1, 1977, str. 31—57.
- Leonetti, I.; Levi, F.: »Femmes et immigrées«, *Documentation française*, Paris, 1979.
- Hoffman-Nowotny, H. J.: »Sociological and demographic aspects of changing Status of migrant women in Europe«, *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, broj 2, 1977, str. 3—22.
- Levi, F.: »Modèles et pratiques en changement«, *Ethnologie française*, broj 3, 1977.
- Morokvašić, M.: »Women in Migration. Beyond the Reductionist Outlook« in: Phizaklea, A.: »One way ticket: Female labour and migration«, Rotledge and Kegan, London, 1983.
- Morokvašić, M.: »Yugoslav migrant women (France, Germany and Sweden)«, *CRNS*, str. 642, Paris, 1980.
- Lebon, A.: »Féminisation de la main-d'oeuvre étrangère«, *Hommes et Migrations*, broj 963, 1979, str. 27—33.
- OECD MAS/VP6/84/5: »Working party on the role of women in the economy, women and their integration in the economy«, Paris, 1984.
- Council of Europe: »Immigrant populations and demographic development in the member states of Council of Europe«, *Population studies*, broj 12, Strasbourg, 1984.
- Švob, M.: »Jugoslavenske žene u migraciji«, *Marksistička misao*, broj 5, Beograd, 1982, str. 97—112.
- Švob, M.; Brčić, K.: »Žene u evropskim migracijama«, *Žena*, broj 1, Zagreb, 1983, str. 55—64.
- Švob, M.; Brčić, K.: »Žene SR Hrvatske na privremenom radu u inozemstvu«, *Žena*, broj 6, Zagreb, 1983, str. 24—29.
- Švob, M.; Brčić, K.: »Uloga žena u migracijama«, *Naše teme*, broj 4—5, Zagreb, 1984, str. 723—742.
- Švob, M.: »Migration of Yugoslav women«, Symposium: Mediterranean women on the move, Delphi, 1984.

THE RETURN OF MIGRANT WOMEN

SUMMARY

The authors of this article present partial results of a survey carried out among female returnee migrants waiting for employment at self-management interest communities for employment. Evidence has been received indicating a negative socio-economic status of women migrants in relation to male migrants. It is shown that there are no significant shifts in the qualification structure of women returning migrants who have received low qualifications for less attractive jobs. It has been established that there is also danger of a separation of families in return processes due to difficulties in employment.